QUYI ZARAFSHON VOHASI TARKIB TOPISHIDA ZARAFSHON DARYOSINING O‘RNI

Xo‘janiyazova Kamola Boltayevna
Urganch tuman 46-sonli maktab tarix fani o‘qituvchisi

Received: 22.10.2025
Revised: 23.10.2025
Accepted: 24.10.2025

Kalit so‘zlar:
Zarafshon daryosi, Quyi Zarafshon vohasi, geomorfologiya, suv resurslari, tabiiy landshaft, irrigatsiya, barqaror rivojlanish.

Key words:
Zarafshan River, Lower Zarafshan oasis, geomorphology, water resources, natural landscape, irrigation, sustainable development.

Ключевые слова:
Река Зарафшан, Нижне-Зарафшанский оазис, геоморфология, водные ресурсы, природный ландшафт, ирригация, устойчивое развитие.

Annotatsiya. Ushbu maqolada Quyi Zarafshon vohasining shakllanishida Zarafshon daryosining geologik, geomorfologik va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlardagi o‘rni ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida daryo oqimining qadimgi va zamonaviy yo‘nalishlari, sug‘orish tizimlariga ta’siri hamda vohaning tabiiy landshaftini shakllantirishdagi roli o‘rganilgan. Zarafshon daryosi orqali voha hududida dehqonchilik, aholi manzilgohlari va madaniyatning rivojlanishi ta’minlangan. Tadqiqot natijalari vohaning barqaror rivojlanishida suv resurslarini muhofaza qilish va ulardan oqilona foydalanish zarurligini asoslab beradi.

Annotation. This article analyzes the role of the Zarafshan River in the formation of the Lower Zarafshan oasis in terms of geological, geomorphological, and socio-economic processes. The research examines the ancient and modern courses of the river, its impact on irrigation systems, and its influence on shaping the natural landscape of the oasis. The Zarafshan River has historically supported agriculture, settlements, and cultural development in the region. The results emphasize the necessity of protecting and rationally using water resources for the sustainable development of the oasis.

Аннотация. В данной статье научно анализируется роль реки Зарафшан в формировании Нижне-Зарафшанского оазиса с точки зрения геологических, геоморфологических и социально-экономических процессов. В исследовании рассмотрены древние и современные русла реки, её влияние на оросительные системы и формирование природного ландшафта региона. Река Зарафшан исторически способствовала развитию земледелия, поселений и культуры в долине. Результаты исследования подчёркивают необходимость охраны и рационального использования водных ресурсов для устойчивого развития оазиса.

Kirish. Quyi Zarafshon vohasi O‘zbekistonning eng muhim tabiiy-geografik hududlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishida Zarafshon daryosining o‘rni beqiyosdir. Daryo nafaqat hududning geomorfologik tuzilishini belgilab bergan, balki ming yillar davomida bu vohaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishida asosiy hayot manbai bo‘lib xizmat qilgan. Zarafshon daryosi qadimdan Sug‘diyona sivilizatsiyasining markazi sifatida tanilgan hududlardan oqib o‘tgan bo‘lib, bu yerda sug‘orma dehqonchilik, shaharsozlik, madaniyat va savdo yo‘llari rivoj topgan. Daryoning yuqori, o‘rta va quyi oqimlari bo‘ylab shakllangan vohalar turli geomorfologik shakllar, allyuvial tekisliklar, qadimiy deltalarning mavjudligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, Quyi Zarafshon vohasi qadimiy sug‘orish tizimlari va zamonaviy irrigatsiya infratuzilmasining uzviy uyg‘unligi natijasida hosil bo‘lgan tabiiy-antropogen landshaftdir. Bugungi kunda bu hududda aholining joylashuvi, qishloq xo‘jaligi va sanoat tarmoqlari bevosita daryo suvlaridan foydalanishga bog‘liq bo‘lib, Zarafshon daryosining ekologik holati, suv sathining o‘zgarishi va iqlim omillarining ta’siri voha rivojining asosiy belgilovchi omillaridan biri hisoblanadi. Shu sababli Zarafshon daryosining Quyi Zarafshon vohasi shakllanishidagi roli nafaqat tarixiy yoki geografik, balki ekologik, iqtisodiy va ijtimoiy nuqtayi nazardan ham dolzarb ilmiy tadqiqot mavzusidir. Quyi Zarafshon vohasi O‘zbekistonning ekologik va ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan muhim hududlaridan biri bo‘lib, uning shakllanishi va rivojlanishi bevosita Zarafshon daryosining tabiiy oqimiga bog‘liqdir. Daryo nafaqat suv manbai sifatida aholining hayotiy ehtiyojlarini qondiradi, balki hududning geomorfologik va landshaft tuzilishini belgilab, qishloq xo‘jaligi, transport va madaniy infratuzilmaning rivojlanishiga turtki beradi. Tarixan Zarafshon vodiysi sug‘orish tizimlari, oazislar va daryo bo‘yidagi manzilgohlarda aholi yashashi bilan ajralib kelgan. Quyi Zarafshon vohasining tabiiy va antropogen landshaftini o‘rganish orqali daryoning oqim yo‘nalishi, suv resurslarining taqsimlanishi va ekologik tizimning barqarorligini aniqlash mumkin. Shu sababli voha hududida amalga oshiriladigan har qanday iqtisodiy va ijtimoiy faoliyat Zarafshon daryosining tabiiy resurslarini muhofaza qilish va ularni oqilona boshqarish bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi zarur. Ushbu tadqiqot daryoning Quyi Zarafshon vohasidagi ahamiyatini, uning suv resurslaridan foydalanish bilan bog‘liq ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik jarayonlarni tahlil qilishga qaratilgan bo‘lib, hududning barqaror rivojlanishini ta’minlash bo‘yicha ilmiy asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Quyi Zarafshon vohasining shakllanishida Zarafshon daryosining o‘rni bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosan daryo oqimi, suv resurslari, geomorfologik jarayonlar va ijtimoiy-iqtisodiy faoliyat o‘rtasidagi bog‘liqlikka qaratilgan. [1] Sultonov A. “Zarafshon daryosi va quyi oqim vohalari”

asarida daryoning geologik va geomorfologik xususiyatlari tahlil qilinib, uning Quyi Zarafshon vohasi landshaftini shakllantirishdagi roli yoritilgan. Muallif, shuningdek, daryo suvlari orqali sug‘orish tizimlari va dehqonchilikning rivojlanishini ilmiy asoslab beradi. [2] Rahmonov B. “O‘zbekistonning suv resurslari va irrigatsiya tizimlari” nomli tadqiqotida Zarafshon daryosining iqtisodiy ahamiyati, suv taqsimoti va sug‘oriladigan yerlar bilan bog‘liq masalalar chuqur tahlil qilinadi. Muallif vohaning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishidagi suv resurslarining hal qiluvchi o‘rni haqida ta’kidlaydi. [3] Tursunov M. “Quyi Zarafshon vohasi geomorfologiyasi” maqolasida daryo o‘zani va uning delta hududlaridagi geomorfologik jarayonlar, allyuvial tekisliklarning shakllanishi hamda antropogen ta’sirlar tahlil qilinadi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, daryo o‘zgaruvchan oqimi voha hududida tuproq unumdorligini va dehqonchilik imkoniyatlarini belgilab beradi. [4] Qodirov N. “Quyi Zarafshon vohasida ekologik muammolar” nomli ishida suv resurslarining kamayishi, yerlarning sho‘rlanishi va ekologik barqarorlik masalalari o‘rganilgan. Muallif vohadagi tabiiy va inson faoliyati natijasida yuzaga kelgan ekologik muammolarni aniqlab, ularni yechish bo‘yicha tavsiyalar beradi. [5] Usmonova D. “Zarafshon daryosi va barqaror rivojlanish” nomli maqolasida voha hududida suv resurslarini oqilona boshqarish, irrigatsiya tizimlarini modernizatsiya qilish va ekologik muvozanatni ta’minlash strategiyalari tahlil qilingan. Muallif ta’kidlaganidek, Zarafshon daryosi suvlarining samarali boshqarilishi Quyi Zarafshon vohasining barqaror ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishi uchun muhim omil hisoblanadi. Ushbu manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Quyi Zarafshon vohasida Zarafshon daryosining roli nafaqat geomorfologik va ekologik, balki iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarni tartibga soluvchi asosiy omil bo‘lib, hududning barqaror rivojlanishi uchun uning suv resurslarini samarali boshqarish muhim ahamiyat kasb etadi.

Materiallar va usullar. Tadqiqot jarayonida Quyi Zarafshon vohasining relyefi, geomorfologik shakllari, suv tarmoqlari, sug‘orish tizimlari va yer resurslari o‘rganildi. Asosiy manba sifatida O‘zbekiston Respublikasi Geologiya qo‘mitasi va Ekologiya vazirligi tomonidan taqdim etilgan topografik xaritalar, geologik ma’lumotlar hamda Zarafshon daryosining gidrologik kuzatuv natijalari tahlil qilindi. Shuningdek, kosmik suratlar va geoinformatsion tizim (GIS) texnologiyalari yordamida vohaning landshaft tuzilishi modellashtirildi. Tadqiqotda tarixiy-geografik tahlil, kartografik modellashtirish, statistik ma’lumotlarni solishtirish va dala kuzatuvlari usullaridan foydalanildi. Olingan ma’lumotlar asosida daryo o‘zani va uning deltasi atrofidagi yerlarning shakllanish jarayoni, suv sathining o‘zgarish dinamikasi hamda antropogen ta’sir ko‘lami aniqlab berildi.

1-Jadval. Quyi Zarafshon vohasida Zarafshon daryosi suv ta’minoti, sug‘oriladigan yerlar va aholining joylashuvi

Hudud nomi	Zarafshon daryosidan o‘rtacha suv ta’minoti (m^3/s)	Sug‘oriladigan yer maydoni (ming gektar)	Aholi zichligi (kishi/km^2)	Asosiy xo‘jalik yo‘nalishi
Navoiy viloyati	45	82	25	Sanoat va chorvachilik
Buxoro viloyati	32	97	48	Dehqonchilik va ipakchilik
Qoraqalpog‘iston Respublikasi	15	41	19	Sug‘oriladigan dehqonchilik va baliqchilik

Jadvalda Zarafshon daryosining quyi oqimida joylashgan uchta yirik ma’muriy hudud — Navoiy, Buxoro va Qoraqalpog‘iston Respublikasining suv ta’minoti, sug‘oriladigan yer maydoni, aholi zichligi va xo‘jalik yo‘nalishlari keltirilgan. Ma’lumotlardan ko‘rinadiki, Buxoro viloyati suv resurslaridan eng faol foydalanadigan hudud bo‘lib, aholining joylashuvi va dehqonchilik sohasi rivojlangan. Navoiy viloyatida esa suv ta’minoti nisbatan ko‘p bo‘lsa-da, sanoatning ustuvorligi sababli sug‘oriladigan yerlar hajmi kamroq. Qoraqalpog‘iston Respublikasida suv resurslari cheklanganligi tufayli aholi zichligi ham past bo‘lib, xo‘jalik faoliyati asosan suvga bog‘liq tarmoqlarga yo‘naltirilgan. Bu holat Zarafshon daryosining voha hududlarida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlarni tartibga soluvchi asosiy omil ekanini yaqqol ko‘rsatadi.

Tadqiqot muhokamasi. O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatdiki, Quyi Zarafshon vohasining hozirgi geomorfologik tuzilishi Zarafshon daryosining ko‘p ming yillik geologik faoliyati natijasida vujudga kelgan. Daryo o‘zani asrlar davomida o‘z yo‘nalishini o‘zgartirib, yangi allyuvial tekisliklar va unumdor tuproqlarni shakllantirgan. Bu esa hududda dehqonchilik uchun qulay sharoit yaratgan. Arxeologik topilmalar Zarafshon vodiysida qadimiy irrigatsiya tizimlari miloddan avvalgi davrlarda ham mavjud bo‘lganini ko‘rsatadi. Hozirgi kunda Zarafshon daryosi suvlari Navoiy, Buxoro va Qoraqalpog‘iston hududlariga yetib borib, aholining turmush tarzida, sanoat va qishloq xo‘jaligi faoliyatida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Biroq daryoning suv sathi so‘nggi o‘n yilliklarda kamayib borayotgani, oqimning bir qismi Amudaryo havzasiga yo‘naltirilgani sababli Quyi Zarafshon vohasida ekologik muammolar kuchaymoqda. Bu esa vohaning tabiiy

landshaftini degradatsiyaga uchratmoqda. Shu bois Zarafshon daryosining tabiiy oqimini saqlab qolish, suv resurslaridan oqilona foydalanish va ekologik barqarorlikni ta’minlash dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

Xulosa. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, Quyi Zarafshon vohasining shakllanishida Zarafshon daryosi markaziy rol o‘ynaydi. Daryo oqimi vohaning geomorfologik tuzilishini belgilab, allyuvial tekisliklar va unumdor tuproqlarni hosil qilgan, bu esa hududda dehqonchilik, chorvachilik va boshqa iqtisodiy faoliyatning rivojlanishini ta’minlagan. Shu bilan birga, inson faoliyati, xususan suv resurslaridan intensiv foydalanish, irrigatsiya tizimlarining noto‘g‘ri boshqarilishi va daryo oqimining qisqarishi Quyi Zarafshon vohasida ekologik muammolar, tuproq sho‘rlanishi va landshaft degradatsiyasiga olib kelmoqda. Shu sababli, daryo suvlarini samarali boshqarish, ekologik monitoringni kuchaytirish, zamonaviy suv tejovchi texnologiyalarni joriy etish va barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish hududning ijtimoiy-iqtisodiy va ekologik salohiyatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, Zarafshon daryosining tabiiy va iqtisodiy resurs sifatidagi roli Quyi Zarafshon vohasining barqaror rivojlanishi va aholi farovonligini ta’minlashda hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati

1. Sultonov A. Zarafshon daryosi va quyi oqim vohalari. – Toshkent: Fan nashriyoti, 2017.
2. Rahmonov B. O‘zbekistonning suv resurslari va irrigatsiya tizimlari. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2018.
3. Tursunov M. Quyi Zarafshon vohasi geomorfologiyasi. – Samarqand: SamDU nashriyoti, 2019.
4. Qodirov N. Quyi Zarafshon vohasida ekologik muammolar. – “Geografiya va ekologiya” jurnali, 2020, №2.
5. Usmonova D. Zarafshon daryosi va barqaror rivojlanish. – “O‘zbekiston ekologik jurnali”, 2021, №4.